

СИНТАКСИЧНІ СТУДІЇ С.П.БЕВЗЕНКА

У статті здійснено огляд праць відомого українського мовознавця С.П. Бевзенка з історичного та сучасного синтаксису української літературної й діалектної мови. Особливу увагу приділено визначенням у них особливостей структури предиката, його синтаксичної сполучуваності та вживання відмінкових форм іменних компонентів в українській мові, її діалектах та історичних пам'ятках.

Ключові слова: синтаксична сполучуваність, суб'єкт, об'єкт, предикат, безособово-предикативні слова, відмінкова форма, діалектний синтаксис, історичний синтаксис.

Ім'я Степана Пилиповича Бевзенка в науковому світі пов'язують передусім з розвідками в галузі історії та діалектології української мови. Студенти й аспіранти широко використовують його монографії та статті з історичної морфології й словотвору, вивчають за його посібниками українську діалектологію, послуговуються його працями у розв'язанні питань походження, історії та періодизації української мови. Проте студентам Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова Степан Пилипович добре запам'ятався і своїми лекціями з синтаксису. Опубліковані ним тексти лекцій та методичні рекомендації з синтаксису простого і складного речення – наукові і змістовні, а водночас лаконічні і доступні навіть у найбільш суперечливих питаннях: нової на той час структурно-семантичної класифікації складних речень, яку він підтримав в українському мовознавстві, визначення і систематизації різних типів підрядних частин складнопідрядних речень, ідентифікації різновидів односкладних речень та відмежування їх від неповних, виокремлення за синтаксичною ознакою та систематизації безособово-предикативних і модальних слів тощо.

Більш докладне ознайомлення з мовознавчою спадщиною С.П.Бевзенка та аналітичними оглядами його праць дає уявлення про багатоаспектність і наукову глибину синтаксичних студій ученого.

Свою наукову діяльність С.П.Бевзенко розпочав із дослідження синтаксису літописів XVII століття. Увага до історичного синтаксису була не випадковою і пов'язувалася з науковою проблематикою кафедри, де працював С.П.Бевзенко, та потребами лінгвістичної науки. У біографічному нарисі, написаному професором П.Ю.Гриценком, відтворено фрагмент наукового життя кафедри української мови і літератури Одеського університету, на якій працював С.П.Бевзенко. Його науковим керівником став А.А.Москаленко, який, віддаючи перевагу питанням історії мови, і своїх вихованців 40-60 рр. спрямовував на дослідження історії та діалектології української мови. На часі було завдання створення цілісного опису історичних змін української мови, а тому надзвичайно актуальним стало уважне лінгвістичне опрацювання текстів пам'яток і створення широкої

емпіричної бази для подальших досліджень у цьому напрямку [24, 6]. «Синтаксис як граматичне вчення про речення, його будову, сполучення слів у ньому і досі є однією з найменш вивчених ділянок українського і взагалі слов'янського (та й не лише слов'янського) мовознавства, – писав тоді С.П.Бевзенко. – Майже зовсім не вивчений синтаксис історичний» [14, 165].

У 1950 році С.П.Бевзенко захистив дисертацію «Дослідження синтаксису українських літописів XVII століття», а основні результати її виклав у праці «Спостереження над синтаксисом українських літописів XVII ст.», опублікованій у 1954 році. Це був перший етап на шляху до серйозної наукової мети – зробити свій внесок у вивчення історичного синтаксису української мови. Разом з тим, учений усвідомлював, що це можливо лише за умови розв'язання триєдиного завдання: дослідження синтаксису історичних пам'яток, діалектів та літературної мови: «Тільки на основі даних сучасної української мови як літературної, так і, зокрема, діалектної, разом з даними різноманітних пам'яток історії мови можна буде будувати уже загальну історію української мови, а отже, і історичний синтаксис української мови [14, 167]. Таке розуміння проблеми, можливо, і визначило наукові пріоритети Степана Пилиповича на наступні десятиліття творчого життя.

У дослідженні синтаксичних явищ пам'яток українського письменства С.П.Бевзенко зосередився на українських літописах XVII ст., тому що «мова їх найближче [...] стояла до тодішньої розмовної народної мови, бо ж писані вони здебільшого людьми світськими [...], людьми, над якими в меншій мірі тяжіла шкільна і взагалі книжна традиція; зокрема це стосується так званих «діаріушів», хронік і літописів того часу» [14, 168]. За основу дослідження синтаксису українських літописів узято літопис Самовидця. Крім того, матеріалом для аналізу слугували Київський, Львівський, Чернігівський, Хмельницький літописи, а також Межигірський і Добромильський монастирські літописи.

Оскільки у вивченні синтаксичної системи мови передусім постає питання про ті елементи, з яких утворюється речення, С.П.Бевзенко зосереджується на способах вираження головних і другорядних членів речення, фіксує їх прості та аналітичні форми, з'ясовує переносні значення часових форм дієслів-присудків, зіставляючи з формами сучасної української мови.

Спостереження над особливостями синтаксичної сполучуваності та дієслівного й іменникового керування відображено у достатньо великому за обсягом розділі «Зауваження до вживання відмінкових форм». Серед значень родового відмінка у літописах XVII ст. зафіксовано частотні випадки вживання безприйменникового родового об'єкта, у тому числі з «намірово-досягальним» значенням, родового партитивного, означального, кількості та часу. Серед прийменникових конструкцій відзначено як найпоширеніші: родовий місця (з прийменниками *до, у, коло, з (сѣ), изъ (из, ис), веде*), причини (*з, задля, от*), спрямованої дії (*напротивъ, противъ, противко*), відокремлення чи віддалення (*от (отъ), од, з*), «дійової особи» (*от (отъ)*).

Конструкції з давальним відмінком схарактеризовано як такі, що мають невеликий обсяг значень, які, проте, тісно пов'язані між собою, оскільки виникають на основі загального основного значення давального відмінка – цілеспрямованої дії, «посереднього впливання якоїсь дії на предмет» [14, 201]. Крім найпоширенішого значення давального відмінка – особи або речі, на користь чи на шкоду якій виконується дія (адресата дії), зафіксовано й інші – об'єктів наказу, заборони, покори, послуху, довіри, подяки, а також давального відносно-присвійного. Серед тих, що невластиві сучасній мові, - конструкції з прийменником *к* (*къ, ку*) зі значенням напрямку дії або непрямого об'єкта (*Потягнуль къ войску коронному*), з прийменниками *противъ, противко* (*Уся Украина противко нему бунтується*) та архаїчна форма, замінена в сучасній мові на родовий з прийменником *від* [14, 202-203].

Строкатістю архаїчних форм і значень вирізняється знахідний відмінок: безприйменникові конструкції з дієсловом *переправляти* (*Переправили Днѣпръ*), які в сучасній мові вживаються з прийменником *через*; подвійний знахідний (*Жону собѣ поняль куму*); знахідний у назвах істот замість родового; форми з прийменником *о* зі значенням об'єкта дії (*О згоду просил*) та ін. [14, 203-206].

Різноманітними за значенням є й зафіксовані С.П.Бевзенком форми орудного відмінка. На відміну від типового для сучасної української мови орудного знаряддя, у літописах більш поширеним є орудний способу (*Живцемъ поймали*) та засобу (*Збагатившиися ясиромъ*). Зафіксовано й частотні форми зі значенням особи-посередника (*Гонцемъ послалъ*), віддаленого об'єкта (*Пославши... за тимъ поездомъ*), причини (*За людом мало и воды знати было*), орудний місцево-просторовий (*Землею полемъ посилаеть*) та орудний предикативний [14, 206-208].

Щодо історичних особливостей синтаксису місцевого відмінка, то в літописах XVII ст., за висновком ученого, наявні тільки прийменникові форми, проте не лише зі значенням місця дії, а й часу, непрямого об'єкта та ін. Крім того, на відміну від сучасної мови, конструкції з місцевим відмінком мають більший набір прийменників – *в* (*въ, во, у*), *на, по, при, о* (*По томъ голодъ былъ моръ. О томъ повѣдали. О полуднѣ сонце затмилося тощо*). [14, 208-209].

Докладний, уважний синтаксичний аналіз літописів дозволив ученому зробити висновки щодо будови та вживання різних типів речень. Фіксуєючи в літописах усі ті ж типи речень, які притаманні й сучасній українській мові, С.П.Бевзенко, разом з тим, відзначає й особливості їхньої структури і вживання, пропонує свої теоретичні міркування та визначення статусу досліджуваних синтаксичних явищ.

Крім двоскладних речень, як найбільш поширеного у літописах типу речень, відзначено й значну частотність односкладних структур, а серед них – дієслівних, особливо безособових з присудковими формами на *-но, -то*, що «означають дію живої істоти, яка не відома чи просто не названа» [14, 211]. Відповідно, у реченнях цього типу суб'єкт дії здебільшого відсутній, проте

вказівка на дійову особу може бути втілена в родовому відмінку додатка. «Що ж до конструкцій з орудним дійової особи, які інколи можна зустріти в реченнях з присудками на *-но*, *-то* в сучасній українській мові, то в досліджуваних пам'ятках [...] їх не вдавалось відшукати», а ті додатки в орудному відмінку, які траплялися в реченнях цього типу, мають значення не дійової особи, а знаряддя чи способу дії [14, 211].

Багато місця в дослідженні відведено ретельному обстеженню ускладнених і складних речень, аналізу їх структурних особливостей і семантики з докладною фіксацією сполучних засобів, лексичних компонентів, нових та архаїчних морфологічних форм, пов'язаних з формуванням синтаксичних структур і вираженням певних синтаксичних значень, а також зіставленню їх з фактами сучасної літературної і діалектної української мови. Ці спостереження оцінили й використали у своїх працях інші дослідники історичного синтаксису східнослов'янських мов, зокрема В.І.Бурковський, зазначивши, що С.П.Бевзенко, хоч і стисло, але розглянув усі основні типи складних речень у досліджуваних пам'ятках [23, 16].

Лінгвістичний аналіз літописів, здійснений С.П.Бевзенком, був першою спробою дослідження синтаксичних явищ не лише літописів XVII ст., а й узагалі історичних пам'яток. Через відсутність праць з історичного синтаксису української мови учений не мав можливості зіставляти результати власного дослідження з фактами інших пам'яток і робити висновки про перебіг певного явища в історії української мови. Проте цінний дослідний матеріал, результати зіставлення з явищами сучасної української мови, зокрема діалектної, та наукові висновки ученого мали незаперечну цінність для наступних досліджень історичного й сучасного синтаксису. Спостереження С.П.Бевзенка над уживанням форм з безособово-предикативними словами на *-но*, *-то* в староукраїнській мові (зокрема, присудкової форми на *-но*, *-то* з допоміжним дієсловом *було* або з додатком в орудному відмінку) пізніше були використані в наукових дискусіях з цього питання [21, 30], які, без сумніву, мали вплив на становлення відповідних норм сучасної української літературної мови.

У дослідженні синтаксису, як і будь-якої іншої мовознавчої проблеми, необхідною умовою справді наукового, глибокого проникнення в сутність явища є залучення до аналізу діалектного матеріалу поряд з фактами літературної мови. На цьому постійно наголошував С.П.Бевзенко, і саме такого підходу часто бракує сучасним дослідникам, які здебільшого беруть до уваги лише явища літературної мови. Значний інтерес у цьому плані мають узагальнювальні статті С.П.Бевзенка про синтаксичні особливості українських діалектів – «До характеристики синтаксичних особливостей українських діалектів» (1955), «Український діалектний синтаксис та усне літературне мовлення» (1974), «До характеристики діалектних відмінностей у словосполученні» (1978), «Діалектні відмінності у структурі українського речення» (1978) та тези доповідей на нараді, присвяченій «Общеславянскому лингвистическому атласу», «О типах диалектных различий в синтаксисе украинского диалектного языка» (1973).

Читаючи лекції з діалектології студентам Ужгородського державного університету у 50-х роках минулого століття, Степан Пилипович усвідомлював, що через обмежену кількість діалектологічних матеріалів в українському мовознавстві бракувало досліджень діалектного синтаксису: «Якщо питання фонетики і морфології українських говорів вивчались рядом поколінь українських діалектологів і в цьому напрямку немало вже зроблено (хоч і в цих ділянках треба ще багато працювати), то вивченням синтаксису діалектної мови майже ніхто не займався, якщо, звичайно, не рахувати поодиноких, часто дуже загальних зауважень з приводу синтаксичних особливостей окремих українських говорів» [6, 205]. Отже, цю проблему необхідно було вирішувати: «Вивчення синтаксису українських діалектів диктується не лише потребами власне діалектології, але й потребами такої ділянки мовознавчої науки, як історія мови (власне, історична граматики) – науки про внутрішні закони розвитку мови, вивчення яких є основним завданням мовознавства» [6, 206]. Тому С.П.Бевзенко здійснює аналітичний огляд небагатьох наявних на той час ґрунтовних праць з діалектології (І.Верхратського, К.П.Михальчука, І.А.Дзендзелівського, Ф.Т.Жилка), збирає поодинокі побіжні зауваження та «невеличкі замітки з синтаксису» діалектної мови і робить першу спробу «огляду деяких головних синтаксичних явищ діалектів української мови на підставі дуже обмеженої кількості діалектологічних матеріалів, опублікованих в різних виданнях в другій половині ХІХ і початку ХХ ст.» [6, 205].

У статті «До характеристики синтаксичних особливостей українських діалектів» (1955) С.П. Бевзенко передусім зауважує, що південно-західні діалекти у своїй синтаксичній системі мають особливо багато відмінностей у порівнянні з південно-східними і північними діалектами, і це можна пояснити їхньою строкатістю, розпорошеністю, великою кількістю говорів та значним впливом сусідніх мов (польської, німецької, словацької). Натомість з певністю стверджує, що «синтаксична система українських діалектів південно-східної групи майже тотожна синтаксичній системі загальнонаціональної української літературної мови» [6, 207]. «Північні діалекти, як це можна думати на підставі попередніх даних, в синтаксичному відношенні мало відрізняються від південно-східних, а отже, і від загальнонаціональної літературної мови, хоч і в них знаходимо деякі характерні особливості» [6, 207-208].

Внаслідок зіставлення синтаксису діалектів, переважно південно-західної групи, та загальнонаціональної літературної мови С.П.Бевзенко визначає такі головні особливості діалектного синтаксису: 1) наявність усіх типів речень, які, проте, за структурою є простішими, а за обсягом – коротшими; 2) обмежене вживання відокремлених означень, виражених прикметниковими та дієприкметниковими зворотами, заміна їх підрядними означальними реченнями; 3) «майже повна відсутність конструкцій з активними дієприкметниками теперішнього та й минулого часу, а також з пасивними дієприкметниками теперішнього часу»; 4) заміна відокремлених обставин, виражених дієприслівниковими зворотами, на складнопідрядні

речення, найчастіше з підрядним часовим; 5) у системі односкладного речення – переважання безособових речень з безособовими дієсловами у предикативній функції; 6) невелика кількість безособових речень з присудковими словами на *-но*, *-то* і майже повна відсутність пасивних конструкцій типу *це ним зроблено*; 7) поширення безсполучникових складних речень з широким спектром засобів вираження логічних відношень між його частинами (наголос, паузація та інші інтонаційні засоби), їх значна перевага над сполучниковими конструкціями [6, 208-209].

З особливостей синтаксису простого речення розглянуто діалектні відмінності у вираженні компонентів речення. У структурі предиката (присудка та головного члена односкладного речення) відзначено переважно специфічні риси південно-західної діалектної групи говорів у порівнянні з літературною нормою: 1) уживання в ролі або у складі присудка дієслова *бути* у формі теперішнього часу (*є*, *єсть*, *суть*); 2) заміна безособово-предикативного слова *немає* конструкціями допоміжного дієслова *є*, *суть* із заперечною часткою *не*; 3) узгодження у формі множини дієслова-присудка з підметом, вираженим збірним іменником; 4) уживання архаїчних форм минулого та майбутнього часу у ролі предиката типу *не хотів-єсь ся*, *дав би-м*, *казали-сьмо* та ін. [6, 209-211; 2, 28-30].

У статті «Діалектні відмінності у структурі українського речення» (1978) передусім відзначено таку суттєву особливість діалектного синтаксису, як переважне вживання предиката *мати*, *не мати* замість *є*, що зумовлює широке функціонування в південно-західних діалектах посесивних конструкцій: *А ви маєте воду? Вона не має корови* [2, 29].

Як особливу діалектну форму вияву предикативності у деяких говорах представлено конструкції з дієприслівниками теперішнього та минулого часу: *Побачив мене йдучи. Болить спина хату мажучи*. Такі структури є відгомонам глибокої давнини, разом з тим, «вони й тепер ще в окремих українських діалектах є засобом економії вислову і однією із форм ускладнення простого речення». Цей діалектний різновид ускладнених речень використовується для уникнення гіпотактичних конструкцій [2, 30].

Діалектна мова, за висновком ученого, має й свої особливості синтаксичної сполучуваності та дієслівного прийменникового й безприйменникового керування. Цікавим синтаксичним явищем у плані синтаксичної сполучуваності дієслів з іменними компонентами є, зокрема, уживання родового відмінка замість називного літературної мови у вираженні суб'єкта, у тому числі й активного діяча: *було собі двох братів, прийшло трьох круків, прийшло нас двох* [6, 212]. Слідом за О.О.Потебнею, С.П.Бевзенко пояснює це впливом польської мови [2, 29].

У південно-західних та північних діалектах відзначено уживання давального безприйменникового відмінка замість прийменникових конструкцій родового присвійності та родового джерела, як-от: *гарбузові корінь відломився, жінці умерла донька, йому живіт болить*, а в говорах південно-західних діалектів замість родового належності – давальний